

A Narrative Elucidation of the Purpose of Sūrat al-Ḥujurāt Based on the Internal Structure of Its Verses

Ensiyeh Asgari¹

Fatemeh Sadat Razavi²

Abstract

This study aims to elucidate the primary purpose (gharaḍ) of Sūrat al-Ḥujurāt by focusing on the internal structure of its verses and relevant narrations, through an integrative approach combining structural exegesis and narrative (ḥadīth-based) exegesis. In this regard, the historical context of the sūrah's revelation in the ninth year after Hijra ('Ām al-Wufūd, "the Year of Delegations") was analyzed based on traditions regarding its occasions of revelation (asbāb al-nuzūl) and the virtues of the sūrah. Subsequently, employing the framework of structural exegesis, the sūrah was examined in distinct thematic sections, and its content was interpreted in light of its historical context. The findings indicate that the principal aim of the sūrah is the organization of the believing community on the basis of Prophetic etiquette, faithful morality, and practical piety, presented through a gradual pedagogical framework that moves from belief to behavior. The narrations concerning its circumstances of revelation-particularly those related to the opening verses-greatly contribute to a deeper understanding of the sūrah's coherence and internal unity. Sūrat al-Ḥujurāt, with its purposeful structure and progressive educational pattern, represents a divine response to the needs of the nascent Muslim society for establishing a morality-centered civilization. Despite its historical background, the sūrah conveys an enduring message: the management of contemporary social tensions depends upon adherence to Prophetic etiquette, fraternal faith, and moral piety.

Keywords: Sūrat al-Ḥujurāt; Purpose of the Sūrah (Gharāḍ al-Sūrah); Structural Exegesis; Narrative Exegesis; Asbāb al-Nuzūl; 'Ām al-Wufūd; Social Ethics.

Citation: Asgari, E., Razavi, F. S. (2025). "A Narrative Elucidation of the Purpose of Sūrat al-Ḥujurāt Based on the Internal Structure of Its Verses". *Narrative Quranic Research*, 2 (2), 90-107. (In Persian)

* Received: 2026/01/29 Revised: 2026/05/20, Accepted: 2026/05/28.

1. Assistant Professor, Department of Qur'an and Hadith, Faculty of Theology, Hazrat-e Masoumeh University, Qom, Iran. Corresponding Author, Email: E.asgari@hmu.ac.ir.

2. M.A. Student in Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Hazrat-e Masoumeh University, Qom, Iran. Email: F.razavi@hmu.ac.ir.

تبیین روایی غرض سوره حجرات با تکیه بر ساختار درونی آیات

^۱ انسویه عسگری

^۲ فاطمه سادات رضوی

چکیده

این پژوهش، با هدف تبیین غرض اصلی سوره حجرات و تکیه بر تحلیل ساختار درونی آیات و روایات، به روشی تلفیقی از «تفسیر ساختاری» و «تفسیر روایی» انجام شده است. در این راستا، ابتدا با بررسی روایات اسباب نزول و فضائل سوره، زمینه تاریخی نزول آن در سال نهم هجرت (عام الوفود) تحلیل گردید. سپس با الگوی تفسیر ساختاری، سوره در فصل‌های مجزا بررسی و در نهایت، محتوای سوره در بستر نزول آن تشریح شد. یافته‌ها نشان می‌دهد غرض سوره، تنظیم جامعه ایمانی بر پایه ادب نبوی، اخلاق مؤمنانه و تقوای عملی است که در قالب یک طرح تربیتی تدریجی (از باور تا رفتار) ارائه شده است. روایات شأن نزول نیز - به‌ویژه در آیات نخستین - به فهم دقیق‌تر سیاق و انسجام درونی سوره کمک شایانی کرده‌اند. سوره حجرات با ساختاری هدفمند و مبتنی بر سیر تربیتی، پاسخی الهی به نیاز جامعه نوپای اسلامی برای تأسیس تمدن اخلاق‌محور بوده است. این سوره با وجود زمینه‌یابی تاریخی، پیام جاودانی دارد: مدیریت تش‌های اجتماعی معاصر، منوط بر التزام به ادب نبوی، اخوت ایمانی و تقوای عملی است.

واژگان کلیدی: سوره حجرات، غرض سوره، تفسیر ساختاری، تفسیر روایی، اسباب نزول، عام الوفود، اخلاق اجتماعی.

استاد: عسگری، انسویه؛ رضوی، فاطمه سادات (۱۴۰۵). «تبیین روایی غرض سوره حجرات با تکیه بر ساختار درونی آیات». قرآن پژوهی روایی، ۲ (۲)، ۹۰-۱۰۷.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۹؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۳۰.

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه حضرت معصومه علیها السلام، قم، ایران. رایانامه نویسنده مسئول: E.asgari@hmu.ac.ir.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه حضرت معصومه علیها السلام، قم، ایران. رایانامه: F.razavi@hmu.ac.ir.

۱- بیان مسئله

مطالعه ساختار درونی سوره‌های قرآن کریم، همواره دغدغه پژوهشگران علوم قرآنی بوده است. این مطالعه، به‌خصوص از زمانی که مستشرقان، ساختار سوره‌های قرآن را پراکنده و عاری از نظم و اتحاد موضوعی تلقی کردند، رو به فزونی نهاد (ر.ک: شاکر و عسگری، ۱۳۹۱، ص ۱۵۶؛ میر، ۱۳۸۷، ص ۲۳). فرضیه اغلب این پژوهشگران، آن است که تفسیر مبتنی بر انسجام و پیوستگی درون‌متنی آیات، نه تنها فهم دقیق‌تر آیات را ممکن می‌سازد، بلکه ما را به شناخت غرض سوره و هدف کلام خداوند سوق می‌دهد. یکی از رهیافت‌های معاصر در این زمینه، «تفسیر ساختاری» است که در آن تلاش می‌شود با تحلیل نظام‌مند الفاظ، مفاهیم و ترتیب آیات، تصویری کل‌نگر از سوره ارائه شود. این رویکرد، برخلاف تفسیر ترتیبی سنتی که غالباً آیه به آیه و گاه بدون لحاظ ارتباط میان آیات، به تحلیل می‌پردازد، بر کشف پیوستگی سیاقی و معنایی آیات در قالب فصل‌ها و گفتارهای مرتبط تمرکز دارد. در همین راستا، قرآن‌پژوهانی چون محمد خامه‌گر، با ارائه چارچوبی منسجم برای تفسیر ساختاری، زمینه را برای استفاده نظام‌مند از این روش فراهم آورده‌اند (خامه‌گر، ۱۳۹۷).

در کنار تفسیر ساختاری، «تفسیر روایی» نیز به‌عنوان یکی از پایه‌های سنتی فهم قرآن در میراث اسلامی شناخته می‌شود. این شیوه تفسیری که بر پایه احادیث پیامبر گرامی اسلام ﷺ و امامان معصوم علیهم‌السلام استوار است، نه تنها در تبیین مفاهیم پیچیده قرآنی، بلکه در کشف بستر تاریخی و فرهنگی نزول آیات نیز نقش اساسی ایفا می‌کند. بسیاری از مفاهیمی که در ظاهر آیات، به‌سادگی قابل فهم نیستند، با بهره‌گیری از روایات - به‌ویژه روایات مرتبط با اسباب نزول و شأن نزول - امکان تبیین دقیق‌تر و عمیق‌تر می‌یابند.

این مقاله می‌کوشد خوانشی تلفیقی از سوره حجرات، با بهره‌گیری از دو رویکرد ساختاری و روایی ارائه دهد. سوره حجرات از جمله سوره‌هایی است که هم از نظر محتوایی از انسجام بالایی برخوردار است و هم از حیث روایی، گزارش‌های متعددی درباره اسباب و فضای نزول آن وجود دارد. تمرکز اصلی این تحقیق بر آن است که با تحلیل ساختار درونی آیات، فصل‌بندی دقیق و کشف نظم گفتاری سوره، به درک غرض سوره دست یابد و همزمان با استناد به روایات منابع فریقین، فهم حاصل‌شده را تحکیم بخشد. این تلفیق، فهم دقیق‌تری از غرض سوره و فلسفه چینه‌ش آیات ارائه می‌دهد و در عین حال، از برداشت‌های نادرست جلوگیری می‌کند.

سؤالات محوری پژوهش حاضر عبارت‌اند از:

غرض اصلی سوره حجرات چیست و چگونه می‌توان آن را از دل ساختار سوره استخراج کرد؟

نقش روایات در تبیین فضای نزول، شأن نزول آیات و تکمیل تحلیل ساختاری چیست؟

برای پاسخ به پرسش‌های فوق، ابتدا روایات فضائل سوره و روایات اسباب نزول تحلیل خواهد شد و

سپس سوره حجرات، فصل‌بندی و گفتاربندی می‌شود و ساختار سوره ترسیم می‌گردد. آن‌گاه این ساختار با

فضای عصر نزول و همچنین سور مجاور آن تطبیق داده می‌شود. درنهایت، پیام جاودان این سوره برای عصر حاضر استنباط خواهد شد.

۲- پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی در خصوص تفسیر ساختاری و روایی سوره حجرات با رویکردهای مرتبط به مقاله حاضر انجام شده است که در چهار محور می‌توان به آن‌ها اشاره کرد:

۱-۲ مطالعات ساختاری و موضوعی

خامه‌گر (۱۳۹۳) و باقری (۱۳۹۵) در آثار خود، با تمرکز بر «تفسیر ساختاری» و ارتباط درونی آیات، سوره حجرات را از طریق سیاق و تناسب آیات بررسی کرده‌اند. این پژوهش‌ها پایه‌ای برای تحلیل انسجام درونی سوره فراهم کرده‌اند، اما به نقش روایات در کشف این ارتباطات توجهی نداشته‌اند.

تیموری، آرام و رضوی (۱۴۰۲) در مقاله «نقش نشانه‌های لفظی در بخش‌بندی موضوعی سوره حجرات»، با روشی نوین، از نشانه‌های زبانی مانند خطاب‌های تکراری «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» برای بخش‌بندی سوره استفاده کرده‌اند. هرچند این مطالعه بر ظاهر آیات متکی بوده، اما زمینه‌ای برای تحلیل ساختار لفظی - محتوایی سوره فراهم کرده است.

۲-۲ تحلیل‌های محتوایی کیفی

حسینی‌زاده و منصوری، با روش «تحلیل محتوای کیفی»، انسجام محتوایی سوره حجرات را با ترسیم نمودارهای مفهومی بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که محتوای سوره صرفاً اخلاقی نیست، بلکه مضامین اجتماعی - سیاسی، مانند آداب تعامل با رهبری جامعه اسلامی نیز در آن پررنگ است. این مقاله با نقد رویکردهای تک‌بعدی، کلیدواژه‌های سوره را به‌صورت نظام‌مند تحلیل کرده است.

میرسندسی (۱۴۰۱) در «تحلیل مضامین اجتماعی سوره حجرات»، با همین روش، بر وجوه جامعه‌ساز سوره، مانند نهی از غیبت، تجسس و تمسخر، تأکید کرده است. وی نشان داده است که این سوره، ظرفیت بالایی برای تبیین مدیریت اختلافات و تقویت انسجام اجتماعی دارد.

۳-۲ پژوهش‌های روایی و تاریخی

اسماعیلی و حاجی اسماعیلی (۱۳۹۸) در «بازخوانی روایات اسباب نزول آیات نخست سوره حجرات»، به بررسی سندی و محتوایی روایات مرتبط با پنج آیه اول پرداخته‌اند. این مطالعه نشان داده است که شأن نزول‌هایی مانند داستان «ولید بن عقبه» یا رفتار بنی‌تمیم با پیامبر ﷺ، چگونه به فهم دقیق‌تر آیات کمک می‌کند.

کلباسی و احمدنژاد (۱۳۹۷) در «تاریخ‌گذاری سوره حجرات»، با تحلیل روایات ترتیب نزول و شواهد تاریخی، مانند تطبیق محتوا با فضای مدینه پس از صلح حدیبیه، روایات ضعیف در ترتیب نزول را نقد

کرده‌اند. آنان استدلال کرده‌اند که محتوای سوره، بازتاب چالش‌های جامعه اسلامی در دوره تثبیت حکومت است.

۲-۴. مطالعات تلفیقی و روش‌شناختی

خاتمی ساروی و همکاران (۱۴۰۰) با بررسی تطبیقی روش‌های تفسیری، نشان داده‌اند که «روش روایی» در تفسیر سوره حجرات، مانند بهره‌گیری از روایات مرتبط با تقوا در آیه ۱۳، غنای بیشتری نسبت به روش‌های صرفاً ساختاری یا محتوایی دارد. این مقاله بر ضرورت تلفیق روایات با تحلیل محتوایی تأکید کرده است. در مجموع، بررسی پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که برخی مطالعات، صرفاً بر تحلیل ساختاری سوره تمرکز کرده‌اند (خامه‌گر، تیموری) و برخی دیگر، به بررسی مضامین سوره بدون بهره‌گیری گسترده از روایات پرداخته‌اند (میرسندسی). همچنین، پژوهش‌های روایی، غالباً به بخشی از سوره، به‌ویژه آیات ابتدایی، محدود بوده‌اند (اسماعیلی، کلباسی). از این رو، تلفیق نظام‌مند ساختار درونی آیات با شواهد روایی، به‌عنوان روشی برای کشف غرض سوره، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

این مقاله می‌کوشد تا با روشی نوین، ساختار درونی آیات، مانند پیوند آیه ۱ «لَا تُقَدِّمُوا» با آیه ۶ «فَتَبَيَّنُوا» را با استناد به روایات معتبر، مانند روایات مرتبط با نهی از تقدّم بر خداوند، تحلیل کند. همچنین، با بررسی مجموعه آیات سوره، درصدد تبیین غرض کلی آن در چارچوب آموزه‌های اخلاقی و اجتماعی اسلام است.

۳- روایات فضائل سور

احادیث متعددی از پیامبر اکرم ﷺ و اهل بیت علیهم السلام درباره فضائل و آثار سوره‌های قرآن کریم، در منابع تفسیری و حدیثی نقل شده‌اند. این احادیث می‌توانند به‌عنوان ابزاری کارآمد در کشف غرض اصلی سوره‌ها مورد توجه مفسران قرار گیرند؛ چراکه پیوندی منطقی و مستقیم بین مضامین روایات فضائل و اهداف محوری سوره‌ها وجود دارد، به گونه‌ای که هر دو، ریشه در مفاهیم مشترک و درون‌مایه‌های سوره دارند (ر.ک: خامه‌گر، ص ۱۵۹).

درباره سوره حجرات نیز روایاتی در بیان فضائل آن نقل شده است که از جمله آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. حدیث ابی‌بن‌کعب از پیامبر ﷺ: «هرکس سوره حجرات را بخواند، به تعداد تمام کسانی که از خدا اطاعت یا نافرمانی کرده‌اند، ده حسنه به او عطا می‌شود»؛ ۲. حدیث حسین بن ابی‌العلاء از امام صادق علیه السلام: «کسی که هر شب یا هر روز، سوره حجرات را تلاوت کند، از زائران حضرت محمد ﷺ محسوب خواهد شد» (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۸، ص ۱۹۴).

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، این پاداش‌های عظیم، با محوریت آموزه‌های اخلاقی و اجتماعی مطرح‌شده در سوره حجرات، ارتباطی تنگاتنگ دارد؛ آموزه‌هایی که خطاب به مؤمنان بیان شده است و در

ادامه به تفصیل بررسی خواهند شد. به نظر می‌رسد این روایات، علاوه بر ترغیب مؤمنان به تلاوت سوره، دو کارکرد اساسی دارند:

- (الف) آگاهی بخشی: شنوندگان را با محتوای سوره و اهمیت آن آشنا می‌سازند.
- (ب) عمل گرایی: زمینه‌ساز انگیزه بیشتر، برای التزام به دستورات الهی در زندگی فردی و اجتماعی می‌شوند. بدین ترتیب، روایات فضائل، نه تنها به عنوان مشوقی برای قرائت، بلکه به مثابه کلیدی برای درک بهتر اهداف سوره و انگیزه عمل به آن ایفای نقش می‌کنند.

۴- تحلیل مفهومی روایات اسباب نزول

در سنت تفسیری اسلامی، اصطلاح «سبب نزول»، به واقعه یا پرسشی اطلاق می‌شود که نزول یک یا چند آیه از قرآن را در پی داشته است (ر.ک: حجتی، ۱۳۷۴، ص ۲۷). آگاهی از اسباب نزول، افزون بر کمک به فهم فضای نزول و جهت گیری محتوایی آیات، چرایی و چگونگی تشریع احکام الهی را نیز روشن می‌سازد. همچنین، در برخی موارد، نقش سبب را در فهم و استنباط احکام تبیین می‌کند و فواید دیگری نیز دارد؛ از جمله اینکه ابهام‌های ظاهری آیات را برطرف می‌سازد، موجب گسترش و شمول مفاد آن‌ها می‌شود، مخاطبان آیات را دقیق‌تر معرفی می‌کند و با ارائه پیشینه‌ای از مفاد آیات، درک و به‌خاطر سپاری مفاهیم آن‌ها را آسان‌تر می‌سازد (همان، ص ۷۵). از همین رو، مفسران بزرگی چون طبری و طبرسی، بخش مهمی از تحلیل‌های تفسیری خود را به بررسی اسباب نزول اختصاص داده‌اند. در شیوه «تفسیر روایی»، این موضوع از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا روایات اسباب نزول، نقش مستقیمی در تبیین مراد آیات ایفا می‌کنند. از این رو، بیشتر تفاسیر روایی بخشی از روایات خود را به اسباب نزول اختصاص داده‌اند (ر.ک: پیروزفر، ۱۳۹۱، ص ۱۹۰).

سوره حجرات، از جمله سوره‌هایی است که پیوندی عمیق با زمینه‌های تاریخی و فضای اجتماعی عصر نزول دارد؛ به همین دلیل، اسباب نزول آن در منابع تفسیری و حدیثی، مورد توجه گسترده قرار گرفته است. پژوهش حاضر می‌کوشد با بازخوانی روایات مرتبط با اسباب نزول^۱، ضمن دسته‌بندی محتوایی آن‌ها، تحلیل ساختاری سوره را نیز در ارتباط با این روایات سامان دهد.

۴-۱- اسباب نزول آیات آغازین سوره حجرات

درباره آیات نخست تا پنجم سوره حجرات، روایات متعدد و هماهنگی در منابع تفسیری نقل شده است. این آیات که بر نهی از پیشی گرفتن بر پیامبر ﷺ و رعایت ادب گفتاری در برابر آن حضرت تأکید دارند، به واقعه‌ای در سال نهم هجرت، مشهور به «عام الوفود»، اشاره می‌کنند. در این سال، نمایندگان قبایل مختلف

۱. البته در خصوص اعتبار روایات اسباب نزول سوره حجرات همانند دیگر سوره‌های قرآن، مناقشاتی وجود دارد و محققان گاه برخی از آن‌ها را مخدوش (اسماعیلی و حاجی اسماعیلی، ۱۳۹۸، ص ۳۳) و گاه متقن دانسته‌اند (کلباسی و احمدنژاد، ۱۳۹۷، ص ۷۳)؛ منتهی از آن جهت که دست‌کم، فضا و شرایط زمان نزول را بازتاب می‌دهند - حتی اگر در برخی موارد بر سبب نزول دلالت نداشته باشند - نمی‌توان آن‌ها را یکسره کنار گذاشت و کاربرد آن‌ها در اهداف پژوهش حاضر مفید است.

برای بیعت، گفت‌وگوهای سیاسی یا طرح مسائل دینی وارد مدینه می‌شدند. از جمله این هیئت‌ها، نمایندگان قبیله «بنی تمیم» بودند که پس از ورود به مدینه، درخواست تعیین امیری برای خود داشتند. در این هنگام، ابوبکر پیشنهاد کرد «عقاع بن معبد» به این مقام منصوب شود و عمر بن خطاب، «اقرع بن حابس» را پیشنهاد داد. اختلاف نظر میان آن دو، به مشاجره و بلند شدن صدا در حضور پیامبر ﷺ انجامید. در پی این واقعه، آیات شریفه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ...﴾ نازل شد (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۶، ص ۷۶؛ سیوطی، بی تا، ج ۷، ص ۵۴۷؛ قرطبی، ۱۴۳۳ق، ج ۱۶، ص ۲۵۰). این شأن نزول، افزون بر تبیین زمینه تاریخی نزول آیات، ساختار معنایی بخش آغازین سوره را نیز روشن تر می‌سازد؛ بخشی که بر ضرورت رعایت ادب در برابر پیامبر ﷺ و پرهیز از رفتارهای ناسازگار با جایگاه آن حضرت تأکید دارد.

۴-۲- تحلیل روایی و تاریخی آیه خبر فاسق

آیه ششم سوره حجرات، درباره خبر فاسق و ضرورت بررسی صحت آن است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا...﴾. بسیاری از مفسران، بر این باورند که این آیه نیز دارای شأن نزولی مشخص است. بر اساس گزارش‌های تاریخی، «ولید بن عقبه»، مأمور جمع‌آوری زکات از قبیله بنی المصطلق شد. وی به دلایلی چون سوء تفاهم یا انگیزه‌های شخصی، پیش از انجام مأموریت بازگشت و به پیامبر ﷺ گزارش داد که آنان از پرداخت زکات خودداری کرده و قصد شورش دارند. پیامبر ﷺ در صدد اعزام نیروی نظامی برآمد، اما پس از روشن شدن حقیقت، این آیه نازل شد تا اصل «تثبت» و ضرورت بررسی صحت اخبار مورد تأکید قرار گیرد (ر.ک: زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۳۵۹؛ طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۹، ص ۱۹۸؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۶، ص ۲۲۸).

روایات یادشده نشان می‌دهند که این واقعه، در دوره مدنی متأخر، یعنی سال نهم یا اواخر سال هشتم هجرت رخ داده است. این شأن نزول، هم، جهت معنایی گفتار دوم از فصل اول سوره را روشن می‌سازد که هشدار از فریب اخبار و اصرار به پیامبر ﷺ برای اقدام عجولانه بود و هم نشانگر احتمال وجود فضایی تنش‌زا در میان قبایل تازه مسلمان است.

۴-۳- شأن نزول آیات مربوط به اصلاح ذات البین

درباره آیات نهم و دهم سوره حجرات، که مؤمنان را به اصلاح میان یکدیگر دعوت می‌کند، گزارش دقیقی از شأن نزول خاص وجود ندارد؛ با این حال، در تفاسیر آمده است که این آیات، ناظر به وضعیت اجتماعی مسلمانان، در دوره شکل‌گیری جامعه اسلامی است؛ جامعه‌ای که بخشی از اعضای آن، همچنان ساختارهای قبیله‌ای پیشین خود را حفظ کرده بودند و گاه اختلاف‌ها و درگیری‌هایی میان آنان رخ می‌داد. برخی مفسران نیز این آیات را ناظر به نزاعی میان دو گروه از انصار، یعنی اوس و خزرج، دانسته‌اند (ر.ک: طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۹، ص ۱۹۹؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۱۳۶).

در برخی منابع نیز گزارش شده است که درگیری میان دو تن از مسلمانان در مسجد پیامبر ﷺ رخ داد و دیگران را نیز درگیر ساخت. این گزارش‌ها نشان می‌دهد که در سال‌های پایانی حیات پیامبر ﷺ، به‌ویژه سال نهم هجرت، برخی تعارضات قبیله‌ای همچنان در جامعه مدینه وجود داشته است (ر.ک: قرطبی، ۱۴۳۳ق، ج ۱۶، ص ۲۶۸). بنابراین، این آیات، ضمن برخورداری از هدایتی عام و فراگیر، از جهت نزول نیز ناظر به یکی از مصادیق تنش اجتماعی میان مؤمنان در جامعه مدینه بوده‌اند.

۴-۴- اسباب نزول آیات پایانی

درباره آیات ۱۴ تا ۱۸، روایت معروفی از امام صادق علیه السلام نقل شده است که نزول این آیات را درباره «اعراب» و ادعای ایمان آنان می‌داند. بر اساس این روایت، امام صادق علیه السلام تصریح می‌فرماید که مقصود از عبارت (قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا)، گروهی از اعراب بادیه‌نشین بودند که تنها اسلام ظاهری آورده بودند و هنوز حقیقت ایمان در دل‌های آنان استقرار نیافته بود (ر.ک: عروسی حویزی، ۱۴۲۲ق، ج ۷، ص ۱۰۹). این آیات، تبیین مرز ایمان واقعی با ادعای ظاهری است. از این‌رو، هدف سوره از تعلیم ایمان حقیقی و عدم منت‌گذاری در پذیرش اسلام، بر اساس روایات، بسیار پررنگ‌تر می‌شود.

بر پایه روایات یادشده، می‌توان گفت که هرچند درباره اعتبار برخی از این روایات در جایگاه سبب نزول، مناقشه‌هایی وجود دارد (ر.ک: اسماعیلی و حاجی اسماعیلی، ۱۳۹۸، ص ۳۳)، اما این روایات نه تنها در تحلیل سیاقی سوره مؤثرند، بلکه لایه‌های معنایی تازه‌ای به تفسیر ساختاری آن می‌افزایند. مفاهیمی همچون رعایت ادب، پرهیز از اعتماد بی‌اساس به اخبار، اصلاح روابط اجتماعی و تبیین ایمان اصیل، همگی در بستر تاریخی و روایی خاصی مطرح شده‌اند که شناخت آن‌ها برای کشف غرض سوره اهمیت اساسی دارد که در ادامه، از آن‌ها یاد خواهد شد.

۵- تحلیل ساختار سوره حجرات

تفسیر ساختاری، رویکردی است که بر کشف ارتباط درونی آیات یک سوره، متمرکز شده و با تحلیل سیاق، واژگان و ترتیب آیات، به کشف هدف کلی یا غرض سوره می‌پردازد. برخلاف تفسیر ترتیبی که محور آن بیشتر بر تفسیر لفظ به لفظ و گاه گسسته آیات است، تفسیر ساختاری، بر این اصل استوار است که سوره‌های قرآن، همانند یک نظام منسجم و هدفمند، طراحی شده‌اند و دارای «طرح گفتاری» هستند (ر.ک: خامه‌گر، ۱۳۸۲، ص ۱۳).

بر اساس طرح خامه‌گر (۱۳۹۷)، برای کشف ساختار سوره، مراحل زیر باید طی شود:

(۱) تشخیص سیاق‌های معنایی و هم‌پیوندی آیات

(۲) گروه‌بندی آیات هم‌مضمون در قالب گفتارها

(۳) تجمیع گفتارها ذیل فصل‌ها

(۴) تحلیل روابط میان فصل‌ها برای کشف طرح کلی سوره

۵) استخراج غرض سوره از ساختار نهایی

سوره حجرات، به عنوان نمونه‌ای از سوره‌های مدنی، دربردارنده مجموعه‌ای از آموزه‌های اجتماعی، اخلاقی و اعتقادی است که در ساختاری منسجم و هدفمند، حول محورهایی همچون ادب دینی، حفظ وحدت و تعمیق ایمان سامان یافته‌اند.

۱-۵- ساختار سه‌گانه سوره حجرات

بر اساس بررسی‌های ساختاری، سوره حجرات، دارای سه فصل اصلی و شش گفتار فرعی است. در ادامه، هر فصل، با گفتارهای درونی و تحلیل محتوایی آن به تفصیل بررسی می‌شود.

۱-۱-۵- فصل اول: وظایف مؤمنان نسبت به پیامبر اکرم ﷺ

این فصل، مشتمل بر آیات ۱ تا ۸ است و بر محور رابطه میان مؤمنان و پیامبر ﷺ استوار شده و دو گفتار اصلی را در بر می‌گیرد:

گفتار اول: رعایت ادب گفتاری و رفتاری در برابر پیامبر ﷺ (آیات ۱-۵)

این گفتار، به صراحت، مخاطبان را از پیشی گرفتن بر پیامبر ﷺ، بلند کردن صدا در حضور ایشان و بی‌احترامی به جایگاه نبوی نهی می‌کند. این آیات با خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» آغاز شده و بر ضرورت رعایت ادب ایمانی تأکید دارند.

تأکید ساختاری این آیات، بر دو محور اصلی است:

۱. ادب رفتاری: پرهیز از پیشی گرفتن بر پیامبر ﷺ و رعایت آرامش در حضور آن حضرت؛
 ۲. ادب گفتاری: پرهیز از بلند کردن صدا و سخن گفتن با پیامبر ﷺ به گونه‌ای ناسازگار با شأن ایشان.
- بر اساس روایات تفسیری (طبری، ۱۴۲۰ق، ج ۲۲، ص ۲۸۰؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۷، ص ۵۴۷؛ قرطبی، ۱۴۳۳ق، ج ۱۶، ص ۲۵۰)، این گفتار، زمینه‌ای برای بازسازی فرهنگی جامعه اسلامی و ریشه‌کنی بقایای خشونت قبیله‌ای در تعامل با مرجعیت دینی بوده است.

گفتار دوم: عدم فشار اجتماعی بر پیامبر ﷺ و اعتبارسنجی اخبار (آیات ۶-۸)

این آیات، با تأکید بر جایگاه پیامبر ﷺ در میان امت و لزوم تبعیت معقول از او، به مؤمنان هشدار می‌دهند که پیامبر ﷺ نباید تحت فشار خواسته‌های عمومی قرار گیرد. آیه ششم نیز با تأکید بر اصل «تبین»، به بُعد معرفتی جامعه اسلامی اشاره دارد؛ جامعه‌ای که در آن، پیش از داوری و اقدام، بررسی و اطمینان از صحت اخبار، ضروری است. این گفتار، از سطح رفتاری به سطح شناختی و تصمیم‌سازی اجتماعی رسیده است. ترکیب آیات ۶ تا ۸، بیانگر نظامی از تصمیم‌سازی نبوی، در پرتو وحی الهی و نه تحت تأثیر فشار مردم است.

۲-۱-۵- فصل دوم: وظایف مؤمنان نسبت به یکدیگر

این فصل، شامل آیات ۹ تا ۱۲ است و بر محور انسجام اجتماعی مؤمنان و اخلاق تعامل دینی سامان یافته است.

گفتار اول: اصلاح ذات‌البین و عدالت در برخورد (آیات ۹-۱۰)

این آیات، به وظیفه مردم در برابر نزاع‌های درونی پرداخته و اصل «اخوت ایمانی» را به عنوان مبنای اصلاح معرفی می‌کنند. ساختار زبانی این آیات، با بهره‌گیری از واژگانی همچون «فَأَصْلِحُوا»، «بِالْقِسْطِ» و «الْمُقْسِطِينَ»، بر پیوند میان صلح و عدالت تأکید دارد.

بر اساس تحلیل‌های روایی ارائه شده در بخش پیشین، این آیات در بستر برخی درگیری‌های اجتماعی میان مؤمنان نازل شده و بر این نکته تأکید دارند که حفظ وحدت ایمانی، اولویت اساسی جامعه دینی است.

گفتار دوم: نهی از تمسخر، تجسس و غیبت (آیات ۱۱-۱۲)

این دو آیه، با تکرار خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا»، مجموعه‌ای از آموزه‌های اخلاقی ناظر به روابط اجتماعی را بیان می‌کنند؛ از جمله نهی از تمسخر، طعن، القاب ناپسند، سوءظن، تجسس و غیبت. در تحلیل ساختاری، این آیات در راستای تحکیم روابط اجتماعی در جامعه ایمانی قابل ارزیابی است.

ویژگی برجسته این گفتار، تصویرسازی دقیق از پیامد رفتارهای ضد اخلاقی است؛ از جمله تشبیه غیبت به خوردن گوشت برادر مرده، که در تحلیل روایی نیز مورد توجه قرار گرفته است. در روایتی از امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است: «إِيَّاكُمْ وَغَيْبَةُ الْمُسْلِمِ فَإِنَّ الْمُسْلِمَ لَا يَغْتَابُ أَخَاهُ وَقَدْ نَهَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ عَنْ ذَلِكَ فَقَالَ تَعَالَى وَلَا يَغْتَابُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا يُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا» (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۶۲۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۲، ص ۲۵۰).

۱-۵-۳- فصل سوم: وظایف مؤمنان نسبت به دین و حقیقت ایمان

این فصل شامل آیات ۱۳ تا ۱۸ است و از دو گفتار اصلی تشکیل می‌شود:

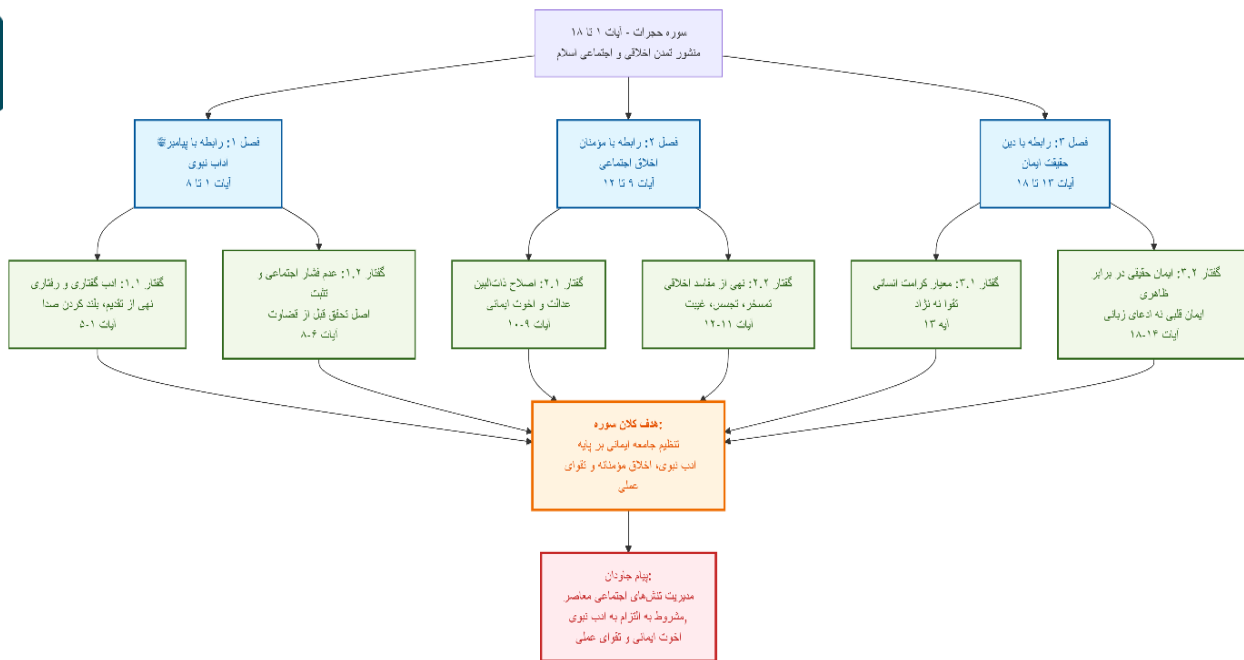
گفتار اول: معیار حقیقی کرامت انسانی (آیه ۱۳)

آیه سیزدهم با خطاب «يَا أَيُّهَا النَّاسُ»، از دایره مؤمنان فراتر می‌رود و اصلی ترین معیار کرامت انسانی یعنی تقوا را جایگزین قومیت و نسب می‌کند. این آیه، یکی از نقاط اوج سوره است که هسته معرفت‌شناختی دین را آشکار می‌سازد. تحلیل روایی این آیه، از جمله روایت امام باقر علیه السلام در تبیین برتری تقوا بر نژاد، به این نکته تأکید دارد که جامعه دینی، باید بر اساس تقوای عملی سامان یابد، نه تمایزات قومی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۱۸۱؛ مجلسی، ۱۴۴۰ق، ج ۷۰، ص ۲۲۹).

گفتار دوم: بازشناسی ایمان حقیقی از ادعای ظاهری (آیات ۱۴-۱۸)

در این آیات، به مؤمنان هشدار داده می‌شود که ایمان، صرفاً ادعایی زبانی نیست، بلکه حقیقتی قلبی و همراه با عمل است. ساختار این گفتار، با تکرار عبارات تأکیدی «قَالَتِ الْأَعْرَابُ»، «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ» و «قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا» و نیز تحلیل انتقادی از ایمان سطحی، خط سیر تربیتی سوره را تکمیل می‌کند. این گفتار، خاتمه‌ای تربیتی - اعتقادی بر سوره است که می‌خواهد مخاطب را از سطح روابط رفتاری به عمق باورهای ایمانی سوق دهد.

شکل ۱- ساختار سه‌گانهٔ سورهٔ حجرات

۵-۲- تحلیل پیوستگی فصول و گفتارها

تحلیل ساختاری سورهٔ حجرات نشان می‌دهد که ساختار آن، حلقه‌وار و تدریجی است. نخست رابطه با پیامبر ﷺ، سپس رابطه با مؤمنان و در نهایت، رابطه با حقیقت دین و ایمان. این ساختار، مانند سه‌لایهٔ یک دایره عمل می‌کند:

لایهٔ بیرونی: ادب در برابر پیامبر ﷺ؛ لایهٔ میانی: اخلاق اجتماعی مؤمنان؛ لایهٔ مرکزی: تقوا، ایمان حقیقی و صداقت دینی.

این چینش ساختاری، نه تصادفی، بلکه کاملاً هدفمند است (ر.ک: خامه‌گر، ۱۳۸۲، ص ۶) و به‌درستی، سوره را در قالبی نظام‌مند سامان داده است. چنین ساختاری، غرض سوره را نه تنها در محور ایمان، بلکه در شکل‌گیری جامعه ایمانی متعادل، اخلاق‌محور و دین‌باور خلاصه می‌کند.

۶- تحلیل محتوای سوره در بستر تاریخی و اجتماعی نزول

در روش تفسیر ساختاری، شناخت فضای نزول، نقش کلیدی در تحلیل درون‌متنی ایفا می‌کند. فضای نزول، به شرایط اجتماعی، سیاسی و روانی زمان نزول آیات اشاره دارد (ر.ک: همو، ۱۴۰۱، ص ۱۰۱). یعنی بستری که مخاطبان نخستین قرآن در آن زندگی می‌کردند و آیات به مقتضای آن شرایط نازل شده‌اند. در کنار سبب نزول که عمدتاً به یک رخداد خاص اشاره دارد، فضای نزول، دربردارندهٔ ویژگی‌های کلی‌تری از موقعیت فرهنگی و اجتماعی جامعهٔ اسلامی است (ر.ک: همو، ۱۳۸۲، ص ۱۳۹). این موضوع، به‌ویژه در سوره‌های مدنی، که بیشتر به تنظیم روابط اجتماعی و اخلاقی می‌پردازند، اهمیت دوچندان می‌یابد. سوره

حجرات نیز به شکل آشکار در چنین بستری نازل شده است؛ جامعه مدنی در حال تثبیت، امت اسلامی در حال گسترش و وفود قبیله‌ای تازه مسلمان، که گاه با معیارهای جاهلی وارد جامعه ایمانی می‌شدند.

۱-۶- عام الوفود و چالش تثبیت جامعه نوپا

بر اساس شواهد تاریخی و روایی متعدد، سورة حجرات در سال نهم هجری و در سال‌های پایانی حیات پیامبر اسلام ﷺ، نازل شده است. این سال در منابع تاریخی به سبب ورود گسترده نمایندگان قبایل عرب به مدینه و گسترش ارتباط آنان با مرکز جامعه اسلامی، به «عام الوفود» شهرت یافته است (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۲۳). در این سال، جامعه مدینه در اوج تعامل سیاسی و فرهنگی با اقوام مختلف شبه جزیره عربستان بود. برخی از این قبایل ایمان آورده بودند و برخی دیگر صرفاً برای حفظ منافع سیاسی یا تجاری، به اسلام پیوسته بودند. این شرایط باعث شد پیامبر ﷺ برای دعوت الهی، با تش‌ها و چالش‌های اجتماعی مواجه باشد. محتوای سورة حجرات به خوبی این چالش‌ها را نشان می‌دهد: بلند کردن صدا بر پیامبر ﷺ، عدم رعایت ادب، سوءظن، نزاع، تمسخر، بی‌تقوایی و حتی دخالت در تصمیمات پیامبر ﷺ. سورة حجرات در چنین فضایی نازل شده است تا به مثابه یک منشور اخلاقی - سیاسی، چارچوب روابط اجتماعی جامعه را بازتعریف کند.

۲-۶- تش میان فرهنگ دینی و بقایای فرهنگ جاهلی در جامعه مدینه

اگرچه بسیاری از ساکنان مدینه و اطراف آن به اسلام گرویده بودند، اما هنوز بقایای فرهنگ قبیله‌ای، تفاخر نسبی و نژادی، خودمحوری، خشونت و بی‌نظمی در تعاملات باقی مانده بود. امام علی علیه السلام، فرهنگ جاهلی را چنین توصیف کرده‌اند: «بَعَثَهُ وَ النَّاسُ ضَلَالٌ فِي حَيْرَةٍ وَ حَاطِبُونَ فِي فِتْنَةٍ، قَدْ اسْتَهْوَتْهُمْ الْأَهْوَاءُ وَ اسْتَزَلَّتْهُمْ الْكِبْرِيَاءُ وَ اسْتَحَفَّتْهُمْ الْجَاهِلِيَّةُ الْجَهْلَاءُ، حَيَازَى فِي زَلْزَالٍ مِنَ الْأَمْرِ وَ بَلَاءٍ مِنَ الْجَهْلِ؛ فَبَالَغَ فِي النَّصِيحَةِ وَ مَضَى عَلَى الطَّرِيقَةِ وَ دَعَا إِلَى الْحِكْمَةِ وَ الْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ» (سیدرضی، ۱۳۷۴، خطبه ۹۵، ص ۱۴۰).

آیات سورة حجرات نیز به خوبی این موضوع را تأیید می‌کنند. برای نمونه، در آیه ۴، خداوند از کسانی سخن می‌گوید که پیامبر ﷺ را از پشت حجره‌ها با صدای بلند خطاب می‌کردند؛ رفتاری که نشان‌دهنده عدم رعایت ادب لازم در برابر جایگاه نبوی است. در آیات ۱۱ و ۱۲ نیز از رفتارهایی همچون تمسخر، سوءظن، تجسس و غیبت نهی شده است؛ رفتارهایی که با اخلاق جامعه ایمانی ناسازگار بوده و مانع شکل‌گیری روابط سالم اجتماعی می‌شود. در آیه ۱۳، تقوا به عنوان معیار برتری میان انسان‌ها معرفی می‌شود تا برتری طلبی نژادی یا قبیله‌ای مردود شمرده شود. مجموعه این آیات در فضایی نازل شده‌اند که اسلام ظاهراً گسترش یافته بود، اما هنوز روح مطلوب جامعه ایمانی، به طور کامل نهادینه نشده بود.

۳-۶- سیر تدریجی تربیت اجتماعی: از ادب تا اخلاق و ایمان

سورة حجرات، با توجه به فضای نزول خود، از ساختاری تربیتی و تدریجی برخوردار است؛ به گونه‌ای که آغاز آن، مؤمنان را به رعایت ادب در برابر پیامبر ﷺ دعوت می‌کند، سپس آنان را به اصلاح روابط اجتماعی،

عدالت‌ورزی و رعایت اخلاق جمعی فرامی‌خواند و در پایان، به تبیین حقیقت ایمان و معیارهای آن می‌پردازد.

برخی مفسران با تأکید بر این پیوستگی، آن را همچون سوره‌های دیگر قرآن، نشانه هدف‌گذاری بلند سوره می‌دانند که اصلاح جامعه را بر محور اخلاق و تقوا رهنمون می‌شود. به بیان دیگر، سوره حجرات تنها نقل تاریخ و واکنش به وقایع آن زمان نیست؛ بلکه نقشه‌ای راهبردی برای تبدیل یک جامعه غیرمنضبط و پراکنده به امتی متحد و مؤدب به آداب اسلامی و تقوای الهی است.

۶-۴- تحلیل تطبیقی فضای نزول با سوره‌های هم‌جوار

برای درک بهتر فضای نزول سوره حجرات، می‌توان آن را در کنار سوره‌های پیشین و پس از آن تحلیل کرد. بر اساس ترتیب نزول روایی، سوره حجرات پس از سوره مجادله و پیش از سوره تحریم نازل شده است (ر.ک: شهرستانی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۲۲). همچنین فضای مشترک سوره‌های قبل از سوره حجرات که به ترتیب سوره‌های مجادله و منافقون هستند، در درک مراد این سوره مؤثرند (ر.ک: فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۸، ص ۹۱).

در سوره مجادله، آیاتی درباره دشمنی برخی از مردم با پیامبر ﷺ، پنهان‌کاری‌های سیاسی و تمسخر احکام الهی وجود دارد. چنان‌که خداوند می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ كَثَبُوا وَكَبُتُوا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَ لِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ» (مجادله: ۵). همچنین سوره منافقون که پیش از سوره حجرات نازل شده است، به رفتارهای منافقانه، تکبر ورزیدن در مقابل فرمایش‌های پیامبر ﷺ و تلاش برای خروج از دایره اطاعت پرداخته است؛ چنان‌که در آیات «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ لَوُوا رُءُوسَهُمْ وَرَأَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ» (منافقون: ۵)؛ «هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلَى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى يَنْفَضُوا» (منافقون: ۷)، به این ویژگی‌ها اشاره شده است. بدین ترتیب، این شواهد نشان می‌دهند که جامعه مدنی اسلامی، با وجود تثبیت ظاهری، در عمق خود هنوز نیازمند بازتعریف اخلاق مدنی و اجتماعی بوده است؛ نقشی که سوره حجرات بر آن تأکید می‌کند.

در مجموع، فضای نزول سوره حجرات، بیانگر شرایطی پرتنش، چند لایه و حساس بوده است؛ ورود تازه‌مسلمانان، باقی ماندن آثار جاهلیت و ضرورت تثبیت اخلاق دینی. شناخت این فضا، نقش مهمی در فهم ساختار هدفمند آیات، تقدم و تأخر موضوعات و انتخاب واژگان دارد. این شناخت، به کشف غرض سوره و تفسیر هدفمند آن منتهی می‌شود.

۷- تبیین غرض سوره حجرات و تطبیق با روایات تفسیری

«غرض سوره» در اصطلاح تفسیر ساختاری، همان هدف محوری و پیام مرکزی‌ای است که همه آیات سوره، مستقیم یا غیرمستقیم، در خدمت بیان یا تثبیت آن قرار دارند. شناسایی غرض سوره موجب می‌شود تا ارتباط آیات با یکدیگر، نظم درونی سوره و پیام تربیتی آن روشن شود. برخلاف روش‌های سنتی که گاه آیات

را منفصل یا نهایتاً خطی تحلیل می‌کردند (ر.ک: میر، ۱۳۸۷، ص ۱۳)، در این رویکرد، هر سوره مانند یک گفتار زنجیره‌ای تلقی می‌شود که اجزای آن، به سمت بیان یک پیام کلان سوق دارند. به گفته خامه‌گر (۱۳۹۷)، کشف غرض سوره، باید در پنج مرحله انجام گیرد: ۱) جمع‌بندی عناوین گفتارها؛ ۲) استخراج اشتراکات محتوایی گفتارها؛ ۳) بررسی فضای نزول؛ ۴) تحلیل عوامل درون‌متنی؛ ۵) بررسی تأیید یا مخالفت سایر مفسران.

۱-۷- جمع‌بندی گفتارهای سوره

همان‌گونه که در بخش‌های قبل بیان شد، سوره حجرات شامل سه فصل و شش گفتار است: فصل اول: آداب برخورد با پیامبر ﷺ، فصل دوم: اخلاق اجتماعی مؤمنان، فصل سوم: معیارهای ایمان و تقوا. جمع‌بندی این عناوین نشان می‌دهد که رعایت ادب نبوی و التزام به اخلاق اجتماعی، زمینه تعالی جامعه ایمانی و دستیابی به مراتب بالاتر ایمان و تقوا را فراهم می‌سازد.

۲-۷- استخراج اشتراکات محتوای گفتارها

در مجموع گفتارهای سوره، دو محور مشترک، قابل شناسایی است: ۱. خطاب مستقیم به مؤمنان با تکرار تعبیر «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا»، که نشان‌دهنده ساختار تربیتی مبتنی بر امر و نهی است. ۲. تنظیم روابط سه‌گانه: رابطه با پیامبر ﷺ، رابطه با مؤمنان، رابطه با خداوند و حقیقت دین. در نگاه ساختاری، این تقسیم‌بندی نشان می‌دهد که سوره قصد دارد نظام جامعه را با معیارهای ایمانی، اخلاقی و معرفتی بازسازی کند.

۳-۷- بررسی فضای نزول برای کشف غرض

همان‌گونه که در بخش پیشین بیان شد، فضای نزول سوره در سال نهم هجری و در بستر ورود قبایل تازه‌مسلمان، زمینه بروز رفتارهای ناهنجار، سوءظن، تفرقه و ادعای بی‌پایه ایمان بود. در چنین فضایی، پیام اصلی سوره می‌تواند این باشد: «بازسازی روابط دینی و اجتماعی بر اساس ادب، صداقت، تقوا و اطاعت از مرجعیت الهی». این فضای اجتماعی، به‌خوبی در تحلیل ساختاری آیات بازتاب یافته و مخاطب را به سمت غرض سوره هدایت می‌کند.

۴-۷- تحلیل عوامل درون‌متنی مؤید غرض سوره

چند شاخص مهم درون‌متنی در سوره وجود دارد که به‌وضوح غرض سوره را تبیین می‌کند:

الف) تکرار صیغه‌های خطاب مستقیم «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا»، «يَا أَيُّهَا النَّاسُ» در آیات ۱، ۲، ۶، ۱۱، ۱۲، ۱۳ و ۱۴.

ب) ترتیب منطقی و تربیتی آیات: ابتدا ادب، سپس اخلاق و در پایان ایمان.
ج) آیات پایانی سوره که با نفی ایمان ظاهری و تأکید بر معرفت حقیقی، پایان‌بندی معرفت‌شناسانه‌ای به سوره می‌دهند.
این عوامل نشانگر آن است که هدف سوره، تنظیم و تهذیب لایه‌های رفتاری و اعتقادی اجتماع با محوریت ایمان است.

۷-۵- تطبیق با آراء مفسران بزرگ

مطالعه دیدگاه مفسران بزرگ نیز، گواه روشنی بر غرض کشف‌شده در این مقاله است. علامه طباطبایی، در تفسیر المیزان، غرض سوره را چنین بیان می‌کند: «تتضمن السورة مسائل من شرائع الدين بها تتم الحياة السعيدة للفرد و يستقر النظام الصالح الطيب في المجتمع...» (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۱۸، ص ۳۰۵). این عبارت به‌خوبی نشان می‌دهد که از منظر علامه، غرض سوره، ساختن فرد صالح و جامعه ایمانی است.
محمد خامه‌گر، غرض سوره حجرات را چنین می‌خواند: «وظایف دینی و اجتماعی مؤمنان، در سه سطح رابطه با پیامبر ﷺ، رابطه با یکدیگر و رابطه با خداوند» (خامه‌گر، ۱۴۰۱، ص ۱۳۷؛ همو، ۱۴۰۳، ص ۶۴؛ همو، ۱۳۹۳، ص ۱۵)؛ که دیدگاه وی دقیقاً منطبق بر تحلیل ساختاری حاضر است.
با توجه به تحلیل ساختاری آیات، فضای نزول، شأن نزول و نظر مفسران، می‌توان غرض نهایی سوره حجرات را چنین فرمول‌بندی کرد: «تبیین نظام جامع تعامل دینی و اجتماعی در جامعه اسلامی، بر پایه ادب در برابر پیامبر ﷺ، اخوت ایمانی، پرهیز از مفاسد اخلاقی و تمایز میان ایمان حقیقی و ظاهری».
این هدف، متناسب با فضای پایان حیات پیامبر اسلام ﷺ و ضرورت تثبیت فرهنگ ایمانی و اجتماعی در جامعه اسلامی است.

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر با رویکردی تلفیقی، به تحلیل سوره حجرات بر پایه دو روش مکمل «تفسیر ساختاری» و «تفسیر روایی» پرداخت. در این چارچوب، ابتدا روایات اسباب نزول و فضای اجتماعی مدینه، در سال‌های پایانی حیات پیامبر اکرم ﷺ، به‌ویژه دوره عام‌الوفود، به‌دقت بررسی شد؛ سپس ساختار درونی سوره از طریق شناسایی فصل‌ها و گفتارهای موضوعی، تحلیل شد و در نهایت، غرض نهایی سوره با تلفیق شواهد درون‌متنی و برون‌متنی استخراج گردید.
یافته‌های پژوهش نشان داد:

۱. سورة حجرات بر ساختاری سه لایه استوار است: ادب در برابر پیامبر ﷺ، اخلاق اجتماعی مؤمنان و ایمان حقیقی به خدا. غرض سوره را می توان «تنظیم ساختار جامعه ایمانی بر پایه ادب نبوی، اخلاق مؤمنانه و صداقت ایمانی» دانست.

۲. روایات متعددی درباره شأن نزول آیات سوره وجود دارد که همگی با ساختار معنایی سوره هماهنگ اند و موجب غنای فهم سیاقی می شوند. فضای نزول سوره، نشان دهنده جامعه ای است که به رغم پذیرش ظاهری اسلام، هنوز درونی سازی باورهای ایمانی و اجتماعی در آن نهادینه نشده بود.

۳. بررسی ها نشان می دهد که فضای نزول سورة حجرات، گرچه متعلق به سال نهم هجرت است، اما آموزه های آن همچنان برای جوامع مسلمان معاصر موضوعیت دارد. بسیاری از مشکلات فرهنگی، از جمله توهین، تمسخر، تعصب، غیبت، انتشار شایعات و رفتارهای تهاجمی، در جامعه امروز نیز وجود دارد. به همین دلیل، این سورة را می توان منشور تمدن اسلامی و اخلاق نبوی در عصر مدرن دانست.

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲). الخصال، قم: جامعه مدرسین.
۲. ابن سعد، ابوعبدالله محمد بن سعد (۱۴۱۰ق). الطبقات الكبرى، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۳. ابن عاشور، محمود (۱۴۲۰ق). التحریر والتنویر، بیروت: فرهنگ نشر نو.
۴. اسماعیلی، داوود؛ حاجی اسماعیلی، محمدرضا (۱۳۹۸). «بازخوانی روایات اسباب نزول آیات نخست سوره حجرات»، سراج منیر، شماره ۳۶، صص ۷-۳۵. DOI: 10.22054/ajsm.2021.51277.1598
۵. بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق). أنوار التنزیل و أسرار التأویل (تفسیر البیضاوی)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۶. پیروزفر، سهیلا (۱۳۹۱). «بررسی میزان تأثیر سبب نزول در تفسیر». علوم حدیث، شماره ۶۳، صص ۱۸۷-۲۱۸.
۷. حجتی، سید محمدباقر (۱۳۷۴). اسباب النزول، قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۸. خامه گر، محمد (۱۳۹۷). تفسیر ساختاری قرآن کریم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۹. _____ (۱۳۹۳). تفسیر سوره حجرات به روش ساختاری: وظایف دینی مؤمنان در جامعه اسلامی، تهران: معاونت فرهنگی و اجتماعی سازمان اوقاف و امور خیریه.
۱۰. _____ (۱۳۸۲). ساختار هندسی سوره های قرآن، تهران: امیرکبیر.
۱۱. _____ (۱۴۰۳). مجموعه کامل ساختار سوره های قرآن کریم، قم: آیه نور.
۱۲. زمخشری، محمود (۱۴۰۷ق). الکشاف، بیروت: دار الکتب العربی.
۱۳. سیدرضی، محمد بن الحسین (۱۳۷۴). نهج البلاغه، تصحیح: صبحی صالح، قم: مرکز البحوث الاسلامیه.
۱۴. سیوطی، جلال الدین (بی تا). الدر المنثور، قم: دار الفکر.
۱۵. شاکر، محمد کاظم؛ عسگری، انسیه (۱۳۹۱). «دستان باز: قرائتی دوباره از سوره مائده»، پژوهش های قرآنی، شماره ۶۶، صص ۱۵۶-۱۹۰.
۱۶. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۳۶۸). مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار، تهران: مرکز نسخ خطی.
۱۷. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۶ق). المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۸. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفة.
۱۹. طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق). تفسیر الطبری جامع البیان، بیروت: دار المعرفة.
۲۰. عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۲۲ق). تفسیر نورالثقلین، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
۲۱. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۲. قرطبی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۴۳۳ق). الجامع لاحکام القرآن (تفسیر القرطبی)، بیروت: دار الکتب العربی.
۲۳. کلباسی، زهرا؛ احمد نژاد، امیر (۱۳۹۷). «کاوشی در تاریخ گذاری سوره حجرات و نقش آن در نقد روایات ترتیب نزول»، پژوهش های قرآنی، شماره ۲، صص ۶۲-۷۹. DOI: 10.22081/jqr.2018.47539.1545

۲۴. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۲۵. مجلسی، محمد باقر (۱۴۴۰ق). بحار الأنوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۶. میر، مستنصر (۱۳۸۷). ادبیات قرآن (مجموعه مقالات)، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.